

Kwetsbaarheid en armoede

Inhoud

Inleiding	3
1 Een brede kijk op armoede	3
1.1 Armoede als ongelijke verdeling van kapitaal	3
1.2 Enkele aspecten van een groeiend maatschappelijk fenomeen	5
2 Armoede op school: het kapitaal van je leerlingen versterken	5
2.1 Schaarste beperkt het menselijk kapitaal	5
2.1.1 Hogere controle of executieve functies in het brein ondersteunen	5
2.1.2 Inzetten op het domein gezondheid	7
2.2 Versterk het materieel kapitaal.....	9
2.2.1 Wanneer heb je een goed schoolkostenbeleid?	9
2.2.2 Schoolkostenbeleid in het basisonderwijs	12
2.2.3 Schoolkostenbeleid in het secundair onderwijs.....	12
2.2.4 Werk met een solidariteitsfonds	13
2.3 De ongelijke verdeling van het sociaal kapitaal heeft impact	14
2.3.1 Sociale binding en de school.....	14
2.3.2 Het welbevinden van je leerlingen meten.....	15
2.3.3 Sociale status en motivatie	15
2.3.4 Hoge verwachtingen lokken betere resultaten uit	16
2.4 Het cultureel kapitaal versterken	18
2.4.1 Taalvaardigheid verhogen door een schoolgedragen taalbeleid.....	18
2.4.2 Meertaligheid: troef of struikelblok?	18
2.4.3 Studieloopbaan ondersteunen.....	19
2.4.4 Alle ouders meenemen	19
3 Geraakt worden door armoede	20
3.1 Empathische en waarderende grondhouding	20
3.2 Schakel een opgeleide ervaringsdeskundige in de armoede en sociale uitsluiting in	20
3.3 Organiseer een sociale wandeling in je gemeente	20

4	Armoede zien!	21
4.1	De kloof zien	21
4.1.1	Een gevoelskloof	21
4.1.2	De kenniskloof	21
4.1.3	De vaardighedenkloof	21
4.1.4	De persoonlijkheidskloof en positieve krachtenkloof	21
4.1.5	De structurele kloof	21
4.2	Armoede vraagt om perspectiefwisseling.....	21
4.3	Signalen herkennen	22
4.4	Breng je leerlingen in beeld	22
4.4.1	Op schoolniveau	22
4.4.2	Op leerlingenniveau	22
5	Reflecteer over kansarmoede	24
5.1	Hefboom 1: ik erken armoede in mijn klas, les en school en ik herken armoede in mijn klas en omgeving	24
5.2	Hefboom 2: ik ga in dialoog	24
5.3	Hefboom 3: ik begeleid leerlingen om tot kwaliteitsvolle interactie te komen.....	25
5.4	Hefboom 4: ik waardeer de diversiteit van mijn leerlingen en benut die in mijn onderwijspraktijk	25
5.5	Hefboom 5: ik zie armoedebestrijding en gelijke kansen realiseren als het fundamenteel recht van kinderen en jongeren op maatschappelijke participatie en rechtvaardigheid	25
6	Een actieplan opzetten	26
7	Instrumenten/bronnen	26
8	Bibliografie	27

Inleiding

Vlaanderen is een rijke regio met degelijk onderwijs. Toch is het aantal kinderen dat er in armoede leeft verontrustend hoog. Bijna 14 % van de Vlaamse kinderen groeit op in armoede en dat aantal is in 10 jaar verdubbeld (Kind en Gezin, 2019). Eén op vier kinderen die opgroeien in een eenoudergezin en meer dan de helft van de kinderen die in een niet-EU-gezin opgroeien, leven in armoede.

Een armoedebelied op school zal pas effectief zijn als je weet wat armoede is en vanuit die kennis de signalen van armoede herkent en juist handelt. Kennis van de leefwereld van een gezin dat in armoede leeft, is echter niet evident voor wie de armoede niet van binnenuit kent. De kloof tussen die verschillende leefwerelden is dermate groot en de referentiekaders zo verschillend dat nogal wat problemen tussen school en (kans)arme gezinnen het gevolg zijn van communicatieve misverstanden. Het is belangrijk dat je voldoende bewust wordt van de achtergronden van armoede. Je handelt dus best samen met de gezinnen in armoede in je school en niet “in de plaats van”. Het doel van het voeren van een armoedebelied is om gelijke kansen te realiseren en een geslaagd schoolloopbaan te garanderen door een positieve beeldvorming over (kans)arme gezinnen, samenwerking en positieve acties.

Je school heeft een armoedebelied en een plan om gelijke onderwijskansen te realiseren. In het basisonderwijs wordt dit in het schoolwerkplan opgenomen. Dat is voor elke school nodig. In het secundair onderwijs kan je dit terugvinden in het beleidsplan van de school of meer specifiek in het GOK-beleidsplan. Als je dus aan gelijke kansen en armoedebestrijding wil meewerken, toon je betrokkenheid en werk je mee aan het uitvoeren van het plan.

1 Een brede kijk op armoede

1.1 Armoede als ongelijke verdeling van kapitaal

Voorbeeld

Een kortgeschoolde persoon heeft minder kansen op de arbeidsmarkt en zal sneller terugvallen op een werkloosheidsuitkering. Daardoor:

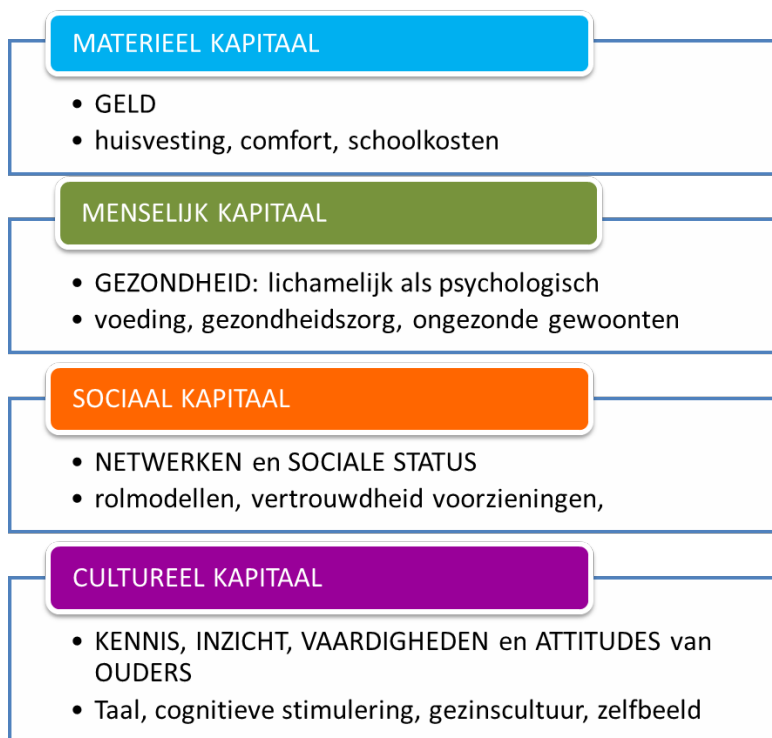
- *heeft hij of zij moeite om de huur te betalen, en*
- *moet het gezin noodgedwongen in een klein, vochtig huis wonen, en*
- *worden de kinderen vaak ziek en kunnen ze niet naar school, en*
- *hebben ze op hun beurt minder kans om een diploma te behalen.*

Werkloosheid, slechte huisvesting, relatiebreuken, een lage scholingsgraad, een laag inkomen en een grote schuldenlast, een gezinsleven onder grote druk, sociaal isolement en afhankelijkheid van sociale voorzieningen komen meestal samen voor en versterken elkaar in een ingewikkeld armoedekluwen.

Opgroeien zoals in bovenstaand voorbeeld kan ertoe leiden dat je ondervoed bent, dat je weinig stimulansen of emotionele steun krijgt. Dat kan een negatieve invloed hebben op je gezondheid en op hoe je het op school doet. Je lichamelijke en je cognitieve ontwikkeling worden beïnvloed. Ook je aspiraties, je zelfbeeld, je relaties met anderen en je gedrag komen onder druk te staan.

In die zin kunnen we armoede in termen van een ongelijke verdeling van vier soorten kapitaal onder de bevolking omschrijven: menselijk, materieel, sociaal en cultureel (Nicaise & Desmet, 2008).

Figuur 1: Vier soorten kapitaal (VLOR, 2008)

Het resultaat van het complexe samenspel van een ongelijk verdeling van die vier soorten kapitaal noemen we kansarmoede. Die ongelijkheid leidt jammer genoeg tot ongelijke behandeling, achterstelling, statusverschillen en discriminatie. Wie daarentegen weinig geld heeft, maar bijvoorbeeld een hoge opleiding (hoog cultureel kapitaal) heeft genoten, en in een sterke sociale omgeving vertoeft, heeft het niet makkelijk en kan arm genoemd worden, maar beslist niet kansarm.

De vier vormen van kapitaal staan dus met elkaar in relatie en maken van armoede en kansarmoede een groeiend multidimensionaal en sociaal fenomeen. Kansarmoede zien we op de eerste plaats niet als het resultaat van een individueel falen of talent, maar als het resultaat van een structureel probleem waarvoor de maatschappij verantwoordelijk is. Het omgekeerde is dus ook waar: excelleren en hoge ogen gooien is evengoed het resultaat van de omgeving waarin je bent opgegroeid en niet enkel van je persoonlijk succes.

De ongelijke verdeling van de vier soorten kapitaal kunnen de kansen en het leren van je leerlingen in gevaar brengen als je er als school geen oog voor hebt. Het oplossen en bestrijden van armoede en kansenongelijkheid betekent inzetten op het verhogen van de vier soorten tegelijk. Inzetten op het versterken van het kapitaal van je leerlingen verhoogt hun veerkracht, waardoor ze meer kans op succes hebben. Dat vraagt een kwalitatief en doelgericht beleid van samenwerking op school.

In deze bouwsteen en in het volledige vademecum werken we op de ondersteuning en het ontwikkelen van de vier soorten kapitaal als een zaak van gelijke kansen. Zet je de bril op van gelijke onderwijskansen, dan ligt je focus vooral op het omgaan met het sociale en culturele kapitaal en dus achtergrondkenmerken (inputkenmerken) van je leerlingen. Je vertrekt zowel vanuit individuele als vanuit groepskenmerken van je leerlingen.

1.2 Enkele aspecten van een groeiend maatschappelijk fenomeen

Als de armoede van generatie op generatie wordt doorgegeven, dan spreken we van generatiearmoede. Kinderen die in armoede geboren worden, hebben in verhouding een grotere kans om later ook in armoede te leven. Voor hen is het nog moeilijker om uit de vicieuze cirkel van armoede te geraken.

De kenmerken van kansarmoede zijn bij hen nog veel nadrukkelijker aanwezig en zeker ook de psychologische beleving van armoede (zie punt 2.1.2 Inzetten op het domein gezondheid) laat zich bij hen scherper voelen.

De armoede groeit het snelst bij mensen van etnisch-culturele minderheden, zeker in de steden. Ruim de helft van de kinderen die opgroeien in armoede heeft een moeder die bij haar geboorte geen Belgische nationaliteit had. Er is een oververtegenwoordiging van mensen met een andere etnische afkomst in sociaal kwetsbare posities. Zij worden geconfronteerd met de verschillende oorzaken van sociale uitsluiting, door taalachterstand, racisme en discriminatie.

Er is een verschuiving in de maatschappij wat betreft het profiel van mensen in armoede. Recente studies tonen aan dat ook gezinnen met tweeverdieners vaker terechtkomen in armoede of flirten met de armoedegrens en geen reserves kunnen opbouwen. Dat noopt ons om onze blik te verruimen. De ‘verdoken armoede’ is zelden zichtbaar, maar verdient toch erkenning.

2 Armoede op school: het kapitaal van je leerlingen versterken

2.1 Schaarste beperkt het menselijk kapitaal

Het menselijk kapitaal van de ouders van het kind omvat kennis, vaardigheden en competenties - al of niet verworven via genoten onderwijs of werkervaring -, maar ook hun gezondheid, en gedeeltelijk hun pedagogische vaardigheden, fysische krachten en algemeen welbevinden. Geen enkele van die eigenschappen is louter toevallig, omdat in elk ervan al of niet geïnvesteerd wordt door de ouders. Die vorm van kapitaal is wellicht de belangrijkste bron van vermogen of van ongelijke kansen die aanwezig is al voor de start van de schoolloopbaan, zelfs voor de geboorte.

2.1.1 Hogere controle of executieve functies in het brein ondersteunen

Onderzoek toont aan dat door schaarste de cognitieve vermogens sterk verminderen. Bij kinderen en baby's komt dat neer op een groeiachterstand van 1 tot 2 maanden (Adriaenssens, 2018). De onderzoekers namen een verschil waar van 9 tot 10 punten op de IQ-schaal. Als je die personen enkel in de periode van schaarste zou gekend hebben, dan zou je geneigd zijn geweest die beperkte cognitieve capaciteit te zien als een persoonlijke eigenschap en niet als het gevolg van de context en de omgeving waarin zij leven. De beperkingen die de onderzoekers vaststelden, hebben echter weinig te maken met de echte capaciteiten van het individu. Armoede zélf zorgt voor een belasting van het denken. De ruimte in hun hoofd wordt ingenomen door stress, zorgen en moeilijke relaties. Dat belemmert de ruimte om te ontplooiën, te ontdekken, te ontmoeten, te leren en huiswerk te maken (Mullainathan & Shafir, 2013).

Hierdoor moeten kinderen en jongeren het stellen met verminderde cognitieve vermogens, maar ook met een verminderde controle van de executieve functies in hun brein. Die eigenschappen van de hersenen maken het mogelijk om rationele beslissingen te nemen, impulsen te beheersen en te focussen op wat belangrijk is. Het kan verklaren waarom volwassenen, maar ook jongeren in armoede ogenschijnlijk ‘domme dingen’ doen.

Je vindt in de literatuur lijsten met een wisselend aantal executieve functies. De belangrijkste zijn respons-inhibitie, werkgeheugen en flexibiliteit. In totaal worden elf vaardigheden onderscheiden (Dawson & Guare, 2015).

Executieve functie	Omschrijving
Volgehouden aandacht	De focus op het doel houden, ook al is de opdracht saai of ben je moe.
Werkgeheugen	De tijdelijke opslagplaats van taak-relevante informatie. Onderscheid maken tussen wat nu belangrijk is, wat kan wachten en wat overbodig is.
Emotieregulatie	Rustig blijven en emoties als verdriet, woede of angst onder controle houden. Leren omgaan met frustratie als een opdracht niet wil vlotten.
Respons-inhibitie	Zelfbeheersing, nadenken voordat je iets doet. Het onder controle houden van de eigen impulsen en niet op alles reageren. Zich kunnen afsluiten voor prikkels van buitenaf. Zich aan regels en afspraken houden.
Taakinitiatie	Starten aan een taak zonder uit te stellen. Je aan je planning houden. Deadlines halen.
Planning	Hoofdzaken en bijzaken onderscheiden. Prioriteiten leggen. Timemanagement. Weten wat je nodig hebt bij het uitvoeren van een taak en hoe je het zult aanpakken.
Organisatie	Ordenen, gestructureerd werken, overzicht houden. Spullen op hun plaats leggen en terugvinden.
Doelgericht gedrag	Je vaardigheid richten en bij de taak houden. Geconcentreerd werken richting doel.
Flexibiliteit	Je aanpak kunnen aanpassen aan de omstandigheden, bijvoorbeeld omdat je niet het verwachte resultaat verkreeg. Soepel omgaan met veranderingen en tegenslag.
Metacognitie	De situatie overzien. Jezelf de drie feedbackvragen stellen (Waar ga ik naartoe? Hoe doe ik het op dit moment? Wat is de volgende stap?). Je ervan bewust zijn als er iets fout loopt en dat corrigeren.
Zelfreflectie	Je eigen aandeel zien in wat er gebeurt, bijvoorbeeld als je vastloopt in het nastreven van je doel. Tijd nemen om de situatie te overzien en te evalueren.

Tabel 1 Overzicht executieve functies (Coppieters, 2019)

Voor alle leerlingen, maar voor arme kinderen en jongeren in het bijzonder, geldt dat je in je aanpak die functies bewust ondersteunt. In het basisonderwijs geeft de aanpak van het leerplan Zin in leren! Zin in leven! er heel wat aanwijzingen voor. In het secundair onderwijs realiseer je dat met het funderend leerplan.

Tips

Met welke werkvormen kun je die functies ondersteunen en ontwikkelen?

- Leer [de STOP-DENK-DOE-strategie](#) aan.
- Gebruik spiegelspraak: Laat de kinderen zich bewust worden van hun gedrag door concreet te benoemen wat je ziet. “Ik zie dat je rechtstaat, heb je een vraag?”
- Geef feedback die de zelfreflectie bij het leren bevordert.
- Organiseer kind- en leerlingencontacten (lees meer in de bouwsteen [Welbevinden](#)).
- Maak gebruik van ezelsbrugjes en vuistregeltjes.
- Voorzie in tools om hulp of ondersteuning te vragen in de les.
- Heb aandacht voor metacognitieve vaardigheden (lees meer in bouwsteen [Goed onderwijs - krachtige leeromgeving](#)).
 - OVUR-strategieën: Oriënteren - Voorbereiden - Uitvoeren - Reflecteren;
 - een mindmap bij het schrijven van een tekst;
 - ondersteunen van het nakijken van een taak of schriftelijke toets vooraleer die in te leveren;
 - het opstellen van een timing;
 - diagonaal lezen;
 - efficiënt leren notities nemen;
 - hypothesen leren toetsen;
 - met een [taakplanner leren werken](#): zelfstandig en realistisch leren plannen.
- Voor het basisonderwijs: werk met de Beertjes van Meichenbaum.
- Leer hun de juiste strategie te kiezen om het plan uit te voeren, met monitoring van de evolutie en het eventuele bijsturen ervan.
- Leer hun zelfevaluatie-technieken zodat ze kunnen reflecteren over het verloop van het proces (Coppieters, 2019).
- Stel vragen die zelfreflectie bevorderen:
 - Wat heb je gedaan?
 - Hoe denk je dat het ging?
 - Verliep het zoals gepland? Indien niet, waarom niet?
 - Als je het opnieuw zou doen, wat zou je op dezelfde manier doen en wat zou je anders doen? Waarom?
 - Hoe heb je je tijdens de opdracht gevoeld? Hoe kijk je er tegenaan om het opnieuw te doen?
 - Wat heb je van deze opdracht geleerd?

2.1.2 Inzetten op het domein gezondheid

Mensen met een lagere sociale status verkeren vaker in slechtere gezondheid, hebben een verminderde toegang tot de gezondheidszorg, gaan minder te verwachten gezonde levensjaren tegemoet en sterven vroeger dan mensen met een hogere positie op de sociale ladder. Hun moeilijke leefomstandigheden (huisvesting, werk, onderwijs, woonmilieu ...) kunnen een belangrijke verklaring vormen voor hun slechte gezondheidstoestand en voor de toenemende sociale gezondheidsongelijkheid. Die gezondheidsverschillen zijn er al vóór en bij de geboorte. Vaak worden ze dan nog versterkt door afwegingen over uitgaven met een schaars budget: betalen we de

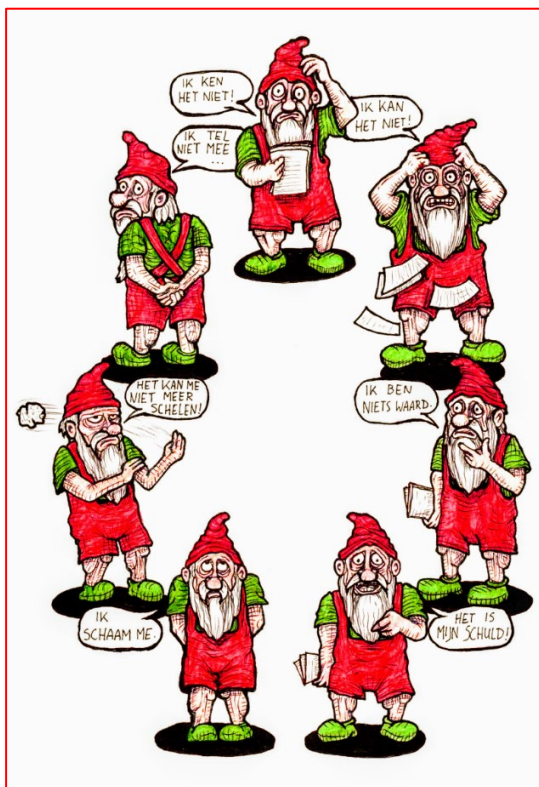

tandarts, de oogarts, de elektriciteitsrekening of geen van allen? Wat eten we vandaag of eten we vandaag? Volkorenbrood, mager vlees, vis, magere zuivelproducten en verse groenten en fruit worden vaker genuttigd door mensen met een hogere sociale-economische status (SES). Daarentegen hangt de consumptie van geraffineerde producten en toegevoegde vetten samen met een lagere SES. Kinderen en jongeren met lage SES hebben veel meer kans om hun schooldag zonder ontbijt te beginnen.

Kansarme kinderen hebben een ongezond hoog niveau van negatieve stresshormonen. En hun gedrag wordt dan ook vaak als problematisch ervaren. Daardoor worden ze vaker onterecht naar het buitengewoon onderwijs verwezen.

Kansarmoede heeft ook een impact op de psychische gezondheid van kinderen. Naast de zichtbare effecten van armoede (de 'buitenkant') kan je ook spreken over de onzichtbare kant (de 'binnenkant'), de psychologische en emotionele aspecten van armoede.

Wanneer je je probeert te verplaatsen in de leefwereld van een (kans)arm kind betreed je meestal een wereld waarmee je niet zo vertrouwd bent, die ver verwijderd ligt van je eigen dagelijkse ervaringen. Vandaar ook je aarzeling en onzekerheid: wat gaat er schuil achter datgene wat je dag in dag uit met die kinderen en jongeren ziet gebeuren? Het feit dat armoede zoveel gezichten heeft, maakt het je extra moeilijk. Wat zo opvallend en typerend is voor het ene kind, komt bij het andere helemaal niet voor. Hieronder vind je mogelijke belevingskernen die in alle combinaties het leven van kansarme kinderen en jongeren kunnen beheersen. Hieraan aandacht besteden en er met je school een preventief beleid rond voeren in het domein gezondheid en pscho-sociaal functioneren is belangrijk. Het maakt het verschil voor (kans)arme kinderen en jongeren, en bij uitbreiding voor alle leerlingen. We verwijzen voor meer informatie naar de bouwstenen [Gezondheid](#) en [Welbevinden](#).

Figuur 2: Belevingskernen (De Pril, 2019)

- Ik schaam me vaak over wie ik ben en waar ik vandaan kom. Ik voel me vaak minderwaardig.
- Ik voel me vaak opstandig en dat uit ik dan ook vaak.
- Soms kan het me allemaal niets meer schelen en wil ik de moed opgeven.
- Ik voel vrij vaak behoefte aan aandacht en dat kleurt mijn gedrag.
- Om de schaarste waarmee ik heel vaak geconfronteerd word te compenseren, durf ik al wel eens overdrijven in mijn gedrag als dat mogelijk is.
- Ik heb zeer jong geleerd mijn plan te trekken en oplossingen voor problemen te vinden. Zo wist ik al vrij jong veel over het leven.
- Ik voel me vaak niet welkom of ik voel me nergens thuis.

2.2 Versterk het materieel kapitaal

Het ontbreken of het ongelijk verdelen van stabiele en voldoende materiële en financiële middelen associeer je vaak spontaan met het begrip armoede. Het comfort van de woonomgeving bepaalt sterk de ontwikkelingskansen van kinderen, alsook het kunnen beschikken over cultuurobjecten zoals boeken en dvd's die de ontwikkeling kunnen beïnvloeden.

Armoede gaat ook over een gebrek aan ruimte.

Voorbeelden

- *Heel wat mensen die in armoede leven, wonen in een kleine woning en/of in een buurt met weinig groen en zonder een speelterrein voor kinderen.*
- *Die jongeren hebben vaak geen eigen ruimte, slechte verlichting of ruimte om huiswerk te maken, geen of een trage internetverbinding.*

Leeractiviteiten buiten de klas, in een park, bos of boerderij openen voor die jongeren een nieuwe wereld. De beperkte ruimte om te bewegen en te spelen zowel thuis als in de buurt, heeft effect op het gedrag van leerlingen in de klas en op school.

Studiekosten vormen voor een toenemend aantal gezinnen een probleem. Ouders, ook ouders in armoede en ouders met betaalproblemen, hebben hoge verwachtingen van de school. De schoolfactuur is dan ook de factuur bij uitstek die ze willen betalen, al was het maar omdat ze liever niet willen dat hun kind anders of slechter wordt behandeld als hun armoede zichtbaar wordt.

De school kan meewerken aan het bestrijden van de armoede door het evenwicht tussen de onderwijskwaliteit en de zo laag mogelijke kost ervan na te streven, en toch niet de mogelijkheden voor de leerlingen te beperken.

2.2.1 Wanneer heb je een goed schoolkostenbeleid?

Als je rekening houdt met de volgende vier pijlers (Katholiek Onderwijs Vlaanderen, 2019):

- **Pijler 1:** de school maakt strategische keuzes voor minimale schoolkosten.
- **Pijler 2:** de school garandeert de dialoog tussen school en ouders.
- **Pijler 3:** de school bewaakt het evenwicht tussen maatschappelijke verantwoordelijkheid en de financiële gezondheid van de school.
- **Pijler 4:** de school communiceert transparant over het kostenbeleid.

2.2.1.1 Pijler 1: de school maakt strategische keuzes voor minimale schoolkosten

Een beleid op schoolniveau zorgt ervoor dat er aan effectieve kostenbeheersing of in sommige gevallen aan kostenverlaging kan tegemoetgekomen worden. Baseer het kostenbewust beleid op waarden als duurzaamheid, soberheid en respect.

Samen met je collega's en in gesprek met de ouders heb je een belangrijke plaats in dat beleid. Je kan je met je collega's buigen over de didactische doelen van je vak/je onderwijsarrangement en je zoekt daarna budgetvriendelijke middelen, uitstappen, materialen om die te bereiken. Dat heeft niet alleen te maken met aankopen die via de school of voor school moeten gebeuren, maar ook met het persoonlijk meebrengen van materialen. Soms lijken de op het eerste zicht eenvoudigste gevraagde materialen nog de moeilijkste, bijvoorbeeld het meebrengen van een schoendoos voor

gezinnen die hun schoenen niet in een doos kopen, maar in de kringloopwinkel, kranten meebrengen voor wie geen krant leest.

Kostenbeheersend werken betekent werken aan de betaalbaarheid, maar zonder beperkingen op de kwaliteit van materialen en acties. Kinderen in armoede hebben baat bij het verbreden van hun kennis van de wereld. Zoek dus enerzijds naar betaalbare initiatieven om de leerplannen te concretiseren en aanschouwelijk te maken. Maar beperk noch vereng de mogelijkheid tot leren en verkennen van wereld en cultuur. Zoek alternatieve financiering voor projecten en uitstappen. Werk samen met LOP's, regionale technologische centra, de gemeente ... Zoek subsidiëring voor je activiteiten. Zeg aan ouders voor welke activiteiten ze een tegemoetkoming (onder meer van het ziekenfonds) kunnen krijgen. Geef het aanvraagformulier mee.

Reflectie- vragen

- Zijn er zinvolle activiteiten in de dichte schoolomgeving?
- Zijn er alternatieven die gratis zijn?
- Heb je als school een overzicht van de mogelijkheden in de buurt?
- Kent de vakgroep de kosten voor de leermaterialen van het vak?

2.2.1.2 Pijler 2: de school garandeert de dialoog tussen school en ouders

- Onbetaalde schoolrekeningen ziet men vaak als een teken van onwil. Ouders worden zo door de school als consumenten behandeld voor aangeboden diensten. Onbetaalde schoolrekeningen duiden vaak op onderliggende problemen: armoede, financiële crisis, scheiding, ziekte of tegenslag. Als we onbetaalde schoolrekeningen zien als mogelijk signaal van armoede en tevens ook een probleem van de ouders, is de oplossing niet zo eenvoudig. Als er ruimte voor dialoog en overleg is, creëer je een partnerschap tussen school en ouders. Dat is broodnodig wanneer je geconfronteerd wordt met ouders die de schoolrekening niet kunnen betalen. Schoolkosten, rekeningen en facturen kunnen een bron van conflict of geschil zijn. Dat kan de vertrouwensband tussen school en ouders onder druk zetten, wat de belangen en de mogelijke ontwikkeling van de leerling schaadt. Wanneer er een open sfeer en een klimaat van vertrouwen heerst, dan wordt de ruimte gecreëerd om betalingsmoeilijkheden aan te kaarten op school.
- De schoolrekening blijft een zaak tussen de ouders en het bestuur, waarbij de leerling op geen enkele manier wordt betrokken. Een openstaande schoolrekening mag niet beletten dat de leerling volwaardig kan blijven participeren aan het onderwijs.

2.2.1.3 Pijler 3: de school bewaakt het evenwicht tussen maatschappelijke verantwoordelijkheid en de financiële gezondheid van de school

Het is belangrijk dat scholen hun financieel beleid op een gezonde manier kunnen voeren en niet ten onder gaan aan onbetaalde schoolrekeningen. Daarom is het van belang daadkracht te tonen in gevallen van onwil tot betaling, maar sociaal en ondersteunend te zijn voor zij die tijdelijk of permanent af te rekenen hebben met sociale en economische moeilijkheden.

Reflectie- vragen

-
- Gespreide betaling is een recht voor zij die erom verzoeken en een verplichting in het basisonderwijs. Deelt je school dit mee via het schoolreglement, via de bijdrageregeling en via de schoolfactuur? Maakt ze duidelijk welke betalingsmogelijkheden er zijn en wie de contactpersoon is? Of is de gespreide betalingsregeling in je school standaard? Zo hoeft niemand een uitzonderingsmaatregel aan te vragen.
 - Factureert je school frequenter en voor kleinere bedragen? Zo ligt de betalingslast voor ouders lager.
 - Wanneer komt de eerste schoolrekening? Hoe hoog is ze?
 - Houdt je school het opvolgen van onbetaalde schoolrekeningen in eigen handen? Of maakt je school gebruik van een invorderings- of incassobureau? Welke afspraken en inningsregels hanteert zij dan? Vinden jullie die ethisch?
 - Heeft je school een vertrouwenspersoon bij betalingsproblemen?
 - Gaat je school een persoonlijk gesprek met de ouders aan en zoeken jullie naar betalingsoplossingen? Wie voert deze gesprekken?
 - Werkt je school samen met maatschappelijke partners zoals het OCMW en CAW of vertrouwensfiguren?
 - Worden er extra kosten voor een aanmaning aangerekend?
-

2.2.1.4 Pijler 4: de school communiceert transparant over het kostenbeleid

Je school is verplicht om de lijst van bijdragen in overleg met de participatieorganen te communiceren en zich eraan te houden. Daarnaast zorgt je school niet enkel voor een eenvoudige en drempelverlagende communicatie over de bijdrageregeling, maar ook voor betalingsregelingen, modaliteiten en alternatieve modaliteiten. Je school zorgt ook voor een heldere opmaak en communicatie van de gespreide schoolrekeningen.

Reflectie- vragen

-
- Heeft je school een helder beleid over schoolkosten en schoolfacturen?
 - Heeft je school een duidelijke brochure met info over de schoolrekening en betalingsmodaliteiten voor iedereen?
 - Brengt je school alle schoolkosten in beeld? Ook van materialen die ouders niet rechtstreeks aan de school betalen? Is alles nodig? Kan het goedkoper? Zijn er verborgen kosten?
-

Tips

-
- Geef de materialenlijst mee vóór de grote vakantie. De koopjesperiode begint op 1 juli. Bepaal waarom en welke informatie nodig is om efficiënt te handelen.
 - Een goede jaarplanning van alle kosten is handig voor ouders in armoede. Wie werkt met een klein budget, moet zijn uitgaven kunnen plannen. Bezorg het kostenoverzicht al bij de inschrijving of voor de aanvang van het schooljaar.
 - Zorg voor een transparante schoolrekening: een schoolrekening is een eerder ingewikkelde tekstsoort. Zorg dus zeker voor een heldere opmaak en communicatie. Leg moeilijke begrippen uit, eventueel door middel van een
-

pictogram. Wees duidelijk over de betalingsmodaliteiten. Geef opties voor soepele betalingsmodaliteiten en wees laagdrempelig in het gesprek met ouders erover.

2.2.2 Schoolkostenbeleid in het basisonderwijs

De inschrijving en het materiaal dat nodig is voor het bereiken van de eindtermen en het nastreven van ontwikkelingsdoelen, zijn in de basisschool gratis. Je school is verplicht te werken met een scherpe maximumfactuur voor materialen en activiteiten en met een minder scherpe maximumfactuur voor meerdaagse uitstappen. Om scholen en ouders duidelijkheid te verschaffen van wat onder deze kosteloosheid in functie van de eindtermen valt, heeft het Vlaams Parlement [een lijst](#) vastgelegd van wat een basisschool gratis ter beschikking moet stellen van de leerlingen. Geen enkele basisschool kan dus kosten aan ouders doorrekenen voor zaken die in deze lijst vermeld staan.

Daarnaast kan je school nog bijdragen vragen voor andere diensten. Daarover maakt ze vooraf vastgelegde afspraken. Je school moet ook minimaal in drie betaalmomenten voorzien.

De hoogste kosten zijn echter de extra diensten die de school aanbiedt, zoals warme maaltijden, voor- en naschoolse opvang of middagtoezicht. Scholen doen vaak ook activiteiten die buiten de maximumfactuur vallen, zoals het schoolfeest of een tombola. Het niet-gebruiken van de extra diensten en het niet deelnemen aan die activiteiten leiden vaak tot sociale uitsluiting van mensen in armoede.

Reflectie- vragen

- Hoe kan je school ervoor zorgen dat alle leerlingen kunnen deelnemen aan de georganiseerde schoolactiviteiten?
- Heeft je school zicht op verborgen kosten en drempels voor ouders bij de leeractiviteiten zowel binnen als buiten de school?
Bijvoorbeeld: hoewel de uitstap naar het natuurdomein binnen de maximumfactuur valt, verwacht de school dat de leerling rubberen laarzen, een rugzak en regenjas meeheeft. Misschien hebben niet alle kinderen dit materiaal? Hoe beleeft het kind die spanning?
- Welke zijn de gratis activiteiten in je onmiddellijke schoolomgeving? Is er al een map van aangelegd?

2.2.3 Schoolkostenbeleid in het secundair onderwijs

Secundaire scholen hoeven niet te werken met een maximumfactuur. Ze moeten wel, na overleg binnen de participatieraad of de schoolraad, een lijst bepalen van bijdragen die ze aan de ouders of aan de meerderjarige leerlingen kunnen vragen en de afwijkingen die op deze bijdrageregeling worden toegekend. Deze regelingen worden meegedeeld in het schoolreglement.

Het recht op onderwijs heeft altijd voorrang op discussies over de bijdrageregeling. Dat vloeit rechtstreeks voort uit [artikel 28 van het Kinderrechtenverdrag](#). Dat verplicht om ook secundair onderwijs voor elk kind toegankelijk te maken en gratis onderwijs of financiële bijstand aan te bieden als dat nodig is. Ook als je school bijvoorbeeld samenwerkt met een externe firma of

boekenleverancier, behoudt ze haar verantwoordelijkheid en heeft ze de opdracht om hierover een beleid te ontwikkelen. Armoedesensitieve afspraken over de levering van schoolboeken, gespreide betalingen en inningsprocedures kunnen via het contract tussen de school en de leverancier afgedwongen worden.

Schoolkosten kunnen voor (het toenemende aantal) financieel kwetsbare gezinnen een drempel zijn, soms zo hoog dat het de uitsluiting (verder) in de hand werkt. Bovendien zou de keuze van de school en/of van de studierichting niet afhankelijk mogen zijn van de kosten die de scholen aan de ouders aanrekenen.

2.2.4 *Werk met een solidariteitsfonds*

Een handig instrument bij het omgaan met armoede op school is het werken met een solidariteitsfonds. Het helpt je om op een doorzichtige wijze op korte termijn een antwoord te bieden op dringende financiële noden.

- **Principe**
De school installeert een specifiek fonds met het oog op de armoedeproblematiek van gezinnen van schoolgaande kinderen. Er wordt gezorgd voor afzonderlijke inkomsten die alleen bestemd zijn om solidariteit te garanderen. Zo ontstaat er geen belangenvermenging (en dus conflicten) met andere noden van de school. Bronnen kunnen zijn: specifieke acties, serviceclubs die giften doen, een promille-actie (medewerkers en andere betrokkenen storten op vrijwillige basis één duizendste van hun loon op die rekening), toelagen van parochie.
Je brengt dit solidariteitsfonds het best onder in de vzw van het schoolbestuur. Het blijft namelijk ook een activiteit die heel dicht verbonden is met de school. Op die manier blijft alles gecentraliseerd, heeft het schoolbestuur ook meer toezicht op de werking van het fonds en behoudt zij de aansprakelijkheid. Het fonds onderbrengen in een aparte vzw brengt heel wat verplichtingen, kosten en verantwoordelijkheden met zich mee.
- **Doelstelling**
Garandeer dat alle kinderen daadwerkelijk dezelfde kansen krijgen. Zo voorkom je extra stigma's voor kinderen uit arme gezinnen. Zorg er voor dat geen enkel kind om financiële redenen diensten, materiaal, zorg of uitstappen moet missen.
- **Samenstelling en werkwijze**
Stel een groepje samen dat op regelmatige basis en met dezelfde samenstelling vergadert. Drie profielen zijn vertegenwoordigd: een leidinggevende, iemand die op de hoogte is van sociale regelgeving en sociale kaart en, indien mogelijk, een (ervarings)deskundige op gebied van armoede.

De vraag naar ondersteuning kan ingebracht worden door alle medewerkers (ook vrijwilligers). Vragen worden best ingediend met een standaarddocument. Dat verplicht de vraagsteller alvast om zich goed voor te bereiden op het gesprek en brengt objectiviteit. Elke vraag wordt overwogen en het antwoord kan ja of neen zijn of een opdracht tot verder onderzoek. Die laatste vragen worden opgevolgd op het afgesproken moment.

Reflectie- vragen

- Bespreek je in elk dossier de mogelijkheden van doorverwijzing naar andere organisaties of dienstverleningen?
- Ken je het [schoolnetwerk](#) dat voor ondersteuning van school en/of ouders kan zorgen?
- Maakt je school met schenkers goede afspraken? Hoe zorgt ze ervoor dat de schenker niet eenzijdig beslist voor wat of wie de schenking kan/mag aangewend worden?
- Bewaakt je school genoeg de privacy en integriteit van de betrokken personen?
- Hoe objectiveert je school de beslissingen?
- Betreft je school de ouders? Geeft ze hun ook ruimte om toch mee bij te dragen? Gebruikt ze bijvoorbeeld de 1 euro-regel? Zo betalen ouders toch een klein deel, al is het maar 1 euro.

2.3 De ongelijke verdeling van het sociaal kapitaal heeft impact

De socioloog zal je zeggen dat armoede een netwerk is van sociale uitsluiting dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en het collectieve bestaan. Het scheidt armen van de algemene aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Die kloof kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen.

Kansarme gezinnen verhuizen vaak. Dit kan ervoor zorgen dat het gezinsnetwerk broos wordt. Een sterk netwerk is nochtans kostbaar. Maatschappelijk kwetsbare gezinnen komen eerder negatief in contact met maatschappelijke instellingen, dan dat ze ervan kunnen genieten. In een sterk netwerk kun je ervaringen, visies en waarden delen en toetsen aan anderen. Dat is voor kinderen en pubers in ontwikkeling zeer belangrijk. Het geeft hun de kans om vrienden uit te nodigen, om te komen spelen en te eten. Kansengroepen beschikken echter over een minder efficiënt en klein netwerk. Dit beperkt hun sociale ruimte.

Reflectie- vragen

- Ken je de familiale en sociale omstandigheden van je leerlingen?
- Kunnen je leerlingen bij jou terecht met hun vragen en noden?
- Ken je de sociale netwerkpartners van je school? Met welke partners werken jullie samen?

2.3.1 Sociale binding en de school

In de ontwikkeling van sociale bindingen speel je als school en als leraar een belangrijke rol. Op school ontwikkelt de leerling een reeks bindingen die hem ook verbinden met de samenleving. Je hebt als leraar, samen met je schoolteam, een socialiserende rol in de vorming van je leerlingen. De positieve wijze waarop je vertrouwen scheidt en je verbindt met je leerlingen is cruciaal in het GOK- en zorgverhaal.

In de school, zelfs al in de voorschoolse opvang, en in een positief en verbindend contact met zijn leraars en opvoeders ontwikkelt het kind/de jongere het vermogen om zich met de samenleving te verbinden. De jongere voelt zich aanvaard, krijgt affectie, prestige en respect en gaat zich hechten aan de leraar. Dankzij die persoonlijke band zet de jongere zich in voor schooltaken en houdt hij

zich aan regels. Later, als die binding gelukt is, lokt de persoonlijke band een engagement uit voor verdere groei naar autonomie.

Als kinderen op een positieve wijze een band met jou en met de school ontwikkelen, staan ze veel sterker in hun contacten met maatschappelijke instellingen zoals de arbeidsmarkt, de sociale zekerheid en justitie. Bij een beperkte groep leerlingen verloopt dat proces minder positief. Ze hebben af te rekenen met andere, vaak middenklassenstandaarden die de school stelt in taalontwikkeling, cultuur-en waardepatronen (zoals beleefdheidsregels) en dreigen door de leraren minder aanvaard te worden. Zij worden daardoor sociaal veel kwetsbaarder. Kinderen die opgroeien in kansarmoede lopen op dat vlak een groter risico. Door de minder positieve en verbindende ervaringen met de school kunnen zij later aanzienlijk zwakker staan ten aanzien van de andere maatschappelijke instellingen (onder andere arbeidsmarkt, OCMW, VDAB, mutualiteit en justitie). De kwetsuren stapelen zich dan op. (Vettenburg & Walgrave, 2009)

Hoe je aan verbinding met je leerlingen kunt werken, lees je in het fundament [Verbindend schoolklimaat](#).

2.3.2 *Het welbevinden van je leerlingen meten*

De Vlaamse onderwijsinspectie stelt een instrument ter beschikking dat het welbevinden van de leerlingen in je school in kaart kan brengen. Zij definieert welbevinden als de mate waarin de leerlingen de school beleven vanuit actuele en duurzame schoolervaringen.

Je kan hierover mee lezen in de bouwsteen [Welbevinden](#).

2.3.3 *Sociale status en motivatie*

Intrinsieke en extrinsieke motivatie bepalen de leerprestaties. Je kunt de intrinsieke motivatie van de leerlingen bevorderen door in te spelen op drie psychologische basisbehoeften: autonomie of de verantwoordelijkheid om iets naar eigen inzicht te kunnen uitvoeren, het gevoel van competentie waardoor de leerling vertrouwt in het eigen kunnen en ten derde de sociale verbondenheid. Dat is de verbondenheid met de omgeving, vertrouwen in de anderen.

Voor kinderen in armoede is het vaak bijzonder moeilijk om die motivatie te vinden omdat ze telkens geconfronteerd worden met aspecten waar zij zelf weinig invloed op hebben of met situaties waarin ze telkens het deksel op de neus krijgen. De manier waarop anderen naar de leerling kijken, de manier waarop hij/zij invloed heeft of kan uitoefenen noemen we de 'status' van de leerling. De status is afhankelijk van de context waarin de leerling zich bevindt. Jongeren die in armoede opgroeien, hebben een lage sociale status in de klasgroep en dat heeft onherroepelijk een invloed op hun leerprestaties.

Kinderen met een lage status zullen bijvoorbeeld tijdens groepswerk gemakkelijker uit de boot vallen. Kinderen met een hoge status, vaak kansrijke kinderen, zullen gemakkelijker het voortouw nemen omdat ze meer zelfvertrouwen hebben. Ze tonen meer initiatief omdat ze zichzelf competentier voelen. Kinderen met een lage status haken sneller af. Zij geloven veel minder in hun eigen kunnen. Het risico bestaat dat je daarin meegaat.

De motivatie van kinderen met een lage status komt door hun onzekerheid onder druk te staan. Zij zijn niet degenen die populair zijn in de klas. Zij staan vaak geïsoleerd tegenover hun medeleerlingen omdat ze niet kunnen uitpakken met de nieuwste smartphone, omdat ze niet de hele klas kunnen uitnodigen voor een verjaardagsfeestje, omdat ze de nieuwste trends in de mode

niet kunnen volgen, omdat ze thuis niet het voorbeeld kregen van zelfzekere en assertieve communicatie ...

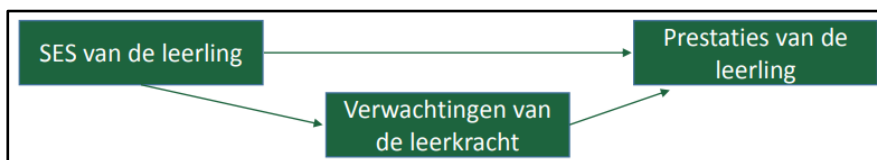
Reflectie- vragen

Voor de leraar basisonderwijs:

- Hoe ga je om met verjaardagen en geschenken? Zijn er hierover schoolafspraken?
- Hou je daarbij rekening met kinderen die geen geschenken of traktatie kunnen betalen?

2.3.4 Hoge verwachtingen lokken betere resultaten uit

Onbewust gedraag je je anders naargelang je hoge of lage verwachtingen hebt voor je leerlingen. Die verwachtingen beïnvloeden de resultaten en prestaties van je leerlingen. Bij hogere verwachtingen zullen je leerlingen beter presteren (Speybroeck et al., 2012).

Figuur 3: Leerresultaten, verwachtingen en SES (Speybroeck et al., 2012)

Leraren zijn over het algemeen vriendelijker en meer ondersteunend voor leerlingen voor wie ze hoge verwachtingen koesteren. Ook geven zij duidelijkere en positievere feedback en meer leermogelijkheden.

Er is een verband tussen lage verwachtingen, leerprestaties en lage SES van leerlingen. De effecten van je verwachtingen wegen meer door op de prestaties van allochtone leerlingen en leerlingen met een lage SES, zeg maar arme leerlingen. Hoge verwachtingen kunnen het gedrag van de leerlingen wijzigen. Voor die leerlingen is het dan ook belangrijk om voldoende stil te staan bij je verwachtingen en de manier waarop je communiceert, zowel verbaal als non-verbaal.

Je kunt ingrijpen in de verwachtingen die de leerlingen van zichzelf en van de anderen hebben door een positieve houding aan te nemen. Dat verwachtingspatroon is immers de echte oorzaak van de problemen.

Dat kun je op de volgende manieren in je klas aanpakken:

- De eerste en belangrijkste stap in het aanpakken van verschillen in status is natuurlijk het **onderkennen** dat die statusproblemen bestaan.
- Door aandacht te hebben voor **klasmanagement**. Voor de leerlingen moet bovenal duidelijk zijn wat er van hen wordt verwacht.
- Door **verantwoordelijkheden** aan individuele leerlingen te delegeren. Door middel van vragen kunnen de leerlingen op weg worden geholpen om zelf een antwoord te vinden op hun vragen. De leraar kan de leerling verantwoordelijkheden (voor de groep) geven die hij/zij aankan, de leiding laten nemen in iets waarin hij/zij goed is.
- De **sfeer** in de klas is bepalend: in klassen waar de sfeer goed is, voelen minder populaire leerlingen zich beter dan in klassen waar de sfeer rumoeriger en relatief negatief is. Dat lijkt

vanzelfsprekend, maar voor de populaire leerlingen geldt soms juist het omgekeerde. De populaire leerlingen voelen zich juist beter in klassen waar de sfeer relatief slecht is. Intuïtief valt dat wel te verklaren: een slechtere sfeer maakt de sociale hiërarchie voor alle leerlingen duidelijker zichtbaar. Zowel de populaire leerlingen als de leerlingen met een lage status worden daardoor bevestigd in hun rol.

- Door de **werkwijze binnen heterogene groepen anders te structureren**, vooral door het toekennen van roterende rollen (cf. CLIM-rollen: organisator, materiaalmeester, verslaggever, planner en bemiddelaar). Op die manier wordt vermeden dat steeds dezelfde leerlingen het initiatief nemen. Telkens andere leerlingen met andere kwaliteiten, vaardigheden en interesses aan bod laten komen, is belangrijk voor het verloop van de taak. Het creëren van een wisselende context zorgt op die manier voor een wisselende status. Een leerling met een lage SES die bijvoorbeeld de rol van organisator toegewezen krijgt, ontleent er status aan. Bij sommige leerlingen dreigt het gevaar ze 'uit de groep te prijzen'. Indien je dat merkt, kun je dat voorkomen door de groep in zijn geheel te prijzen of die leerlingen discreet apart te nemen en te laten merken dat je hun prestaties waardeerde.

Door leerlingen **taken toe te kennen waarbij ze elkaar nodig hebben** om die te voltooien. De taken moeten complex, uitdagend, motiverend en uitdagend zijn. Coöperatief leren biedt mogelijkheden voor het omgaan met verschillen. Het stimuleert de ontwikkeling van sociale en communicatieve vaardigheden. Die zijn van groot belang om te kunnen functioneren in onze samenleving. Teamwerk is vaak een vereiste. Doordat de leerlingen veel samenwerken ontstaan respect en begrip voor elkaar. Ook voor leerlingen die 'anders' zijn. Men leert elkaar waarderen, wat zijn uitwerking heeft op de sfeer binnen de klas en uiteindelijk binnen de hele school. Onderzoek heeft veelvuldig aangetoond dat coöperatief leren een belangrijk positief effect heeft op de leerprestaties en het zelfvertrouwen van de leerling verhoogt.

Reflectie- vragen

Observeer jezelf of laat je observeren in je lessen:

- Verwacht je van elke leerling een maximale inspanning?
- Op welke manier communiceer je naar hen of spreek je met hen?
- Praat je met je leerlingen op een positieve en affectieve toon? Heb je aandacht voor hun noden en gevoelens?
- Stel je je vragen met dezelfde frequentie als moeilijkheidsgraad aan alle leerlingen, ondanks je verwachtingen?
- Geef je positieve ontwikkelingsgerichte feedback?
- Op welke wijze zorg je voor discipline, orde en structuur?
- Hoe hanteer je een transparant en verbindend klasmanagement?
- Reageer je op onjuiste antwoorden van leerlingen, ook al heb je lage verwachtingen?
- Ga je met dezelfde diepte en zorgvuldigheid in op onjuiste antwoorden?
- Ga je in gesprek met de leerlingen over hun leerresultaten tijdens een individueel leerlingencontact?
- Hoe organiseer je je lessen zodat je geen tijd verspilt?
- Wat kun je zeggen van je eigen maatschappelijk referentiekader: je eigen waarden, normen en opvattingen over leren, onderwijs en samenleven?

2.4 Het cultureel kapitaal versterken

Het cultureel kapitaal omvat facetten als geletterdheid en gebruik van (thuis)taal, het bezit van cultuurgoederen (boeken, schilderijen, film, spelmateriaal ...) of de toegang ertoe, opleidingsniveau en diploma's. Het culturele kapitaal wordt niet alleen verworven op school, maar vooral in het gezin. Kinderen en jongeren in gezinnen met een lage SES hebben een minder optimale ontwikkelingsomgeving: ze hebben minder toegang tot boeken, internet of privéonderwijs zoals huiswerkbegeleiding thuis en zijn minder betrokken bij schoolactiviteiten. Het culturele vermogen van het gezin kan het schoolsucces bepalen. Door een netwerk van onder meer buitenschoolse initiatieven uit te bouwen kan het cultureel kapitaal binnen een gezin versterkt worden: toegang tot sportclubs, culturele activiteiten, jeugdateliers, een koor uit de buurt ... In dat kader is het netwerk van de school een ondersteuning en biedt een brede school kansen om dat cultureel kapitaal te vergroten. Meer info vind je in de bouwsteen [Netwerk van de school](#).

2.4.1 *Taalvaardigheid verhogen door een schoolgedragen taalbeleid*

Door hun maatschappelijke positie en achtergrond lopen de kansarme leerlingen (meer nog dan leerlingen die een andere taal spreken) in jouw klas grotere risico's op schoolse achterstand. Ze starten in de kleuterschool vaak met een achterstand op het gebied van taalverwerving en schoolse competenties (zoals omgaan met prentenboeken, spelmateriaal of communicatie) en die achterstand wordt groter naarmate de schoolloopbaan vordert, waardoor de leerlingen uiteindelijk niet over de taalvaardigheid beschikken om in de samenleving te functioneren.

Op school wordt op een andere wijze gecommuniceerd. Schooltaal is complexer, omdat ze abstracter is en vooral omdat er weinig of geen context aanwezig is waaruit betekenissen kunnen afgeleid worden. Dat kan kwetsbare groepen kinderen en jongeren sterk benadelen en hun achterstandspositie in stand houden of versterken. Leerlingen met een lage SES gebruiken eerder concretere taal waarin veel impliciet blijft. Het ontbreekt hen aan ondersteuning (van bijvoorbeeld ouders of de sociale omgeving) om met een complexere taal te leren omgaan. Die leerlingen zijn ook minder vertrouwd met (Standaard) Nederlands, hanteren vaak een minder uitgebreide woordenschat en uiten zich directer en korter. Dat register is binnen de thuiscultuur van de leerlingen waardevol en hoeft dus niet gezien te worden als een tekort.

2.4.2 *Meertaligheid: troef of struikelblok?*

Nederlands is wellicht voor een deel van jouw leerlingen niet hun thuistaal of misschien zelfs niet hun tweede taal, maar een derde of vierde taal. Bovendien komen sommige leerlingen buiten de schoolse context beperkt of niet in contact met het Nederlands (bijvoorbeeld in concentratiewijken of in de Rand rond en in Brussel). Daarnaast zijn er ook heel wat anderstalige nieuwkomers in het Vlaamse onderwijs.

Gezien de taalkloof en kennis van de wereld die minder aansluit bij de schoolomgeving, is het belangrijk dat de school het onderwijs beter afstemt op de noden van je leerlingen. Dat kan onder andere door een veilige leeromgeving en een rijk en uitdagend klimaat te creëren en aansluiting te zoeken bij wat de leerlingen werkelijk interesseert, ook al verschilt dat van je leefwereld. Daarnaast is ondersteuning en een taalgericht (vak)onderwijs een aanpak waarmee je met je leerlingen betere leerresultaten kunt bereiken en je de kloof tussen onderwijstaal/instructietaal en thuistaal kunt dichten. Je hebt immers de hele dag door aandacht voor taal. Dat kan je school doen door een taalbeleid uit te stippelen dat in elke les en in de hele school doorwerkt en de communicatie tussen school en ouders bevordert. Meertaligheid is ook een sterke troef voor

leerlingen en er bestaan verschillende mogelijkheden om die troef positief aan te wenden. Meer info vind je in de bouwsteen [Taal](#).

2.4.3 Studieloopbaan ondersteunen

De gevolgen van armoede laten zich ook voelen in andere facetten van het schoolse leven.

Als je de cijfers van je het Agentschap voor Onderwijs Diensten AGODI (AGODI, 2016) bekijkt, stellen we vast dat leerlingen met een lagere SES opvallend meer spijbelen en problematisch afwezig zijn of vaker door een tuchtprocedure definitief uitgesloten worden. We stellen ook vast dat de studie-en beroepskeuze nog steeds bepaald wordt door de thuissituatie.

In gezinnen met een lage SES weten ouders onvoldoende over hoe ze hun weg moeten vinden in het onderwijssysteem en hun kinderen erin kunnen begeleiden en aanmoedigen. Ze hebben het ook moeilijker om te communiceren en onderhandelen met leraren en schoolleiders. In de bouwsteen [Onderwijsloopbaan](#) kom je meer te weten over het ondersteunen van een goede onderwijsloopbaan voor leerlingen.

2.4.4 Alle ouders meenemen

Ouderbetrokkenheid is een sleutel voor schoolsucces van leerlingen. Een groot draagvlak op school en wederzijds vertrouwen zijn voorwaarden voor een goede samenwerking met ouders. Het vraagt extra inspanningen en creativiteit om samen met kansarme ouders de kloof tussen de school en leraren (vaak met een hoog cultureel en socio-economisch kapitaal) te overbruggen. Hun laag cultureel, socio-economische kapitaal maakt het hen moeilijk om de informatie van de school te begrijpen zoals die in brieven, de schoolbrochure, het rapport of op de schoolwebsite voorkomt. Omdat ze weinig afweten van de werking van een school of van het onderwijs in het bijzonder is het moeilijk om hun kinderen te begeleiden.

Ouders ervaren praktische drempels (GO! ouders, KOOGO en VCOV., 2019) zoals een school die moeilijk met het openbaar vervoer te bereiken is of oudercontacten die enkel 's avonds plaatsvinden en dus niet haalbaar zijn voor mensen die in de schoonmaak werken of voor alleenstaande mama's zonder sociaal netwerk voor kinderopvang. In de grote diversiteit zijn er ook ouders die een andere of vaak contrasterende visie delen op ouderbetrokkenheid en autoriteit. Bepaalde ouders hebben geen lees- of luistercultuur, maar wel een ontmoetings- en gesprekscultuur. Die ouders leren meer van het leven op school door concrete activiteiten die vanuit de invalshoek 'elkaar ontmoeten' worden georganiseerd. Niet elke ouder is even sociaal vaardig en vindt het omgaan met andere ouders comfortabel of gewenst zeker als ze uit een onbekende groep of netwerk komen.

Tot slot speelt ook de binnenkant van ouders een rol in de mate waarin ze participeren en of betrokken kunnen zijn bij de school: ben ik hier welkom, vinden die leraren mij niet te dom? Wat wordt er van mij verwacht? Ga ik wel kunnen voldoen aan de verwachtingen? Wat als ik niemand versta, wat gaat de leerkracht dan wel denken? Ga ik mij even slecht voelen als vroeger op school? Want het is niet eenvoudig om ouders te overtuigen om naar school te komen als ze daar zelf slechte ervaringen hebben opgedaan, als ze met een specifieke taal worden geconfronteerd die ze zelf niet kennen en gebruiken.

In de bouwsteen [Ouders](#) beschrijven we verschillende instrumenten waarmee je de kloof én de krachten tussen ouders en school in beeld kunt brengen en acties die je kunt ontplooiën. Hoe het steunend netwerk van het gezin verstrekt kan worden om de schoolbetrokkenheid te vergroten, lees je in de bouwsteen [Netwerk van de school](#).

3 Geraakt worden door armoede

3.1 Empathische en waarderende grondhouding

Om geraakt te worden door armoede moet je armoede en sociaal kwetsbaarheid eerst willen en kunnen zien. Soms is een schokeffect nodig om je empathisch te kunnen opstellen. Het verhaal beluisteren van mensen in armoede, armoedewerkingen bezoeken, je openstellen voor ouders en luisteren naar hun verhaal, ontmoetingen en huisbezoeken, deelnemen aan [de inleefweek van Welzijnszorg](#) zijn manieren om geconfronteerd te worden met de wereld van kansarmoede. Zo kun je misschien samen met je collega's en je leerlingen als vrijwilliger aan de slag bij de sociale kruidenier, de weggeefwinkel, een daklozenwerking, groepen van de [Welzijnsschakels](#) en andere initiatieven waar men samen met armen en maatschappelijk kwetsbare mensen werkt aan hun toekomst.

Als je de armoede en de situatie van je leerlingen herkent, kun je ze ook erkennen. Dan is een waarderende grondhouding noodzakelijk: respect, openheid, flexibiliteit, luisterbereidheid en een onmetelijk geloof in de groeikansen van alle kinderen.

3.2 Schakel een opgeleide ervaringsdeskundige in de armoede en sociale uitsluiting in

Opgeleide ervaringsdeskundigen zijn in armoede geboren en kennen de uitsluitingsmechanismen die spelen bij een leven in armoede. Er bestaat ook een opleiding voor die toegang geeft tot een erkend beroep. Hun ervaring is het werkinstrument dat ze op een professionele manier leerden in te zetten, complementair met andere deskundigen. Ze geven je handvatten om te kijken naar je eigen referentiekader. Ze helpen je te zoeken naar de link tussen de werking van je school en ouders en kinderen in armoede. Zij kunnen moderator en facilitator naar sociale netwerken zijn, contact leggen tussen kansarme gezinnen en school, ouders ondersteunen in het contact leggen met initiatieven voor vrijetijdsbesteding van de kinderen, meegaan naar dienstverlening als de drempel voor ouders te hoog is.

Je kunt als school een opgeleide ervaringsdeskundige aanspreken voor een vorming. Zo is er bijvoorbeeld T(eams)A(dvies)(en)O(ndersteuning) armoede ([tao-armoede.be](#)). Die organisatie werkt op maat een aanbod uit. In hun vorming brengen ze algemene inzichten bij rond de beleving van armoede. Scholen kunnen ook coaching en advies aanvragen in het wegnemen van barrières voor mensen in armoede. Ook in de Verenigingen waar armen het woord nemen ([www.netwerktegenarmoede.be](#)) leren mensen in armoede vaardigheden die ze kunnen aanwenden om in dialoog te gaan.

3.3 Organiseer een sociale wandeling in je gemeente

Organiseer met je collega's tijdens een pedagogische studiedag of als nascholingsmoment een sociale wandeling doorheen je stad of gemeente. Je kunt je laten begeleiden door een welzijnspartner of een lokale armoedewerking. Zo maak je kennis met een waaier aan instellingen en reflecteer je met je collega's over het omgaan met armoede op school.

4 Armoede zien!

4.1 De kloof zien

In je leefwereld en sociaal netwerk kom je niet vaak kansarme mensen tegen. Ze leven 'in een andere wereld'. Tussen de belevingswereld en de realiteit van mensen uit de middenklasse en mensen in armoede liggen vele en diepe kloven.

4.1.1 Een gevoelskloof

Kansarmen hebben vaak een laag zelfbeeld, een minderwaardigheidsgevoel en schuldgevoelens. Dat wordt soms gecompenseerd door gedrag of zichtbaar materialisme. Gevoelens worden soms impulsief geuit. Negatieve ervaringen uit het verleden creëren wantrouwen.

4.1.2 De kenniskloof

Kansarme gezinnen zijn weinig op de hoogte van de kennis en informatiekkanalen van niet-armen, bijvoorbeeld regels rond het groeipakket of mutualiteit.

4.1.3 De vaardighedenkloof

Kansarme ouders en kinderen zijn vaak minder vertrouwd met de vaardigheden van niet-kansarmen. Bijvoorbeeld hoe kinderen ondersteund kunnen worden bij huiswerk. De vaardigheden waarover ze wel beschikken, zoals ondernemingszin, worden niet gewaardeerd.

4.1.4 De persoonlijkheidskloof en positieve krachtenkloof

Tegenover gevoeligheden staan vaak krachten:

- Ze hebben het gevoel van uitgesloten te zijn. Daarnaast zijn ze zeer loyaal en solidair met mensen in armoede.
- Ze hebben gebrek aan een aantal vaardigheden, maar tegelijk wel overlevingsvaardigheden en zorgende vaardigheden.
- Ze kennen de wereld van de middenklasse niet (en omgekeerd), maar hebben wel een grote kennis van de wereld van armoede.
- Ze hebben een negatief zelfbeeld, maar zijn wel creatief.
- Ze hebben schuldgevoelens, maar kunnen de eigen miserie toch relativeren (bijvoorbeeld met humor).
- Ze schamen zich omwille van het leven in armoede, maar zijn toch rechtuit. Dit uit zich vooral als ze opkomen voor hun kinderen.
- Ze worden moedeloos van hun ellende, maar hebben toch een grote draagkracht om voort te doen.

4.1.5 De structurele kloof

De systematische uitsluiting uit verschillende levensdomeinen: goede huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, tewerkstelling, cultuur ...

4.2 Armoede vraagt om perspectiefwisseling

Iedereen kijkt vanuit zijn referentiekader naar de wereld. Het referentiekader wordt opgebouwd vanuit je ervaringen, je opvoeding, je omgeving, je sociale en culturele waarden en normen waarin je bent opgegroeid. Om gelijke kansen te bieden is die bewuste, systematische en vooral objectieve

onderwijsaanpak nodig om je als leerkracht niet te laten beïnvloeden door je eigen referentiekader en gekleurde bril. Je bril bepaalt welk probleem je ziet en wat de mogelijke oplossing is. Met sommige brillen kijken mensen in onze samenleving naar armoede als een probleem, als een schuldvraag of een deficit. Met andere brillen kun je uitgenodigd worden om je geest te openen om genuanceerd naar de oorzaken, mogelijkheden en oplossingen te kijken: de hoop, de krachten van mensen in armoede, de kracht van verontwaardiging, de kracht van mensenrechten.

Met die frames kun je via de tool [Re-Frame je blik op armoede!](#) (van Klasse) aan de slag. Je kan ook het onderzoek zelf [Weg van het stigma. Hoe kunnen we anders communiceren over kinderearmoede](#) (Gourdin & Van Gorp, 2015) lezen.

4.3 Signalen herkennen

Een eerste stap in het voeren van een (kans)armoedebeleid is het leren herkennen van signalen. [Signaallijsten](#) kunnen een hulpmiddel zijn. Het kan niet de bedoeling zijn om ze als afvinklijst te gebruiken. Wel zijn ze een hulpmiddel om het beleid van de school vorm te geven en leraren te sensibiliseren.

4.4 Breng je leerlingen in beeld

4.4.1 Op schoolniveau

Het Vlaamse onderwijsbeleid houdt al langer rekening met de achtergrondkenmerken van leerlingen. We spreken dan over SES. In het basisonderwijs worden de werkmiddelen en de omkadering (lestijden) van Vlaamse scholen deels berekend op basis van de SES van kinderen. In het onderwijs wordt de SES van leerlingen bepaald door de volgende onderwijs kansarmoede indicatoren (OKI):

- De moeder is niet in het bezit van een diploma van het secundair onderwijs of van een studiegetuigschrift van het tweede leerjaar van de derde graad van het beroepssecundair onderwijs.
- Er is een schooltoeslag.
- De taal die de leerling in het gezin spreekt, verschilt van de onderwijstaal.
- De leerling woont in een buurt met een hoog percentage leerlingen met minstens twee jaar schoolse vertraging op vijftienjarige leeftijd.

Leerlingen met één of meerdere SES-kenmerken leveren meer middelen op aan de school dan kinderen die niet of minder aan die kenmerken voldoen.

In het secundair onderwijs past de overheid SES-kenmerken enkel voor de werkmiddelen toe. Scholen die voldoende leerlingen met een laag SES-profiel hebben (10 % eerste graad; 25 % tweede en derde graad en 40 % in het buitengewoon onderwijs), krijgen aanvullende lessen gelijke onderwijskansen (GOK-uren) genoemd.

4.4.2 Op leerlingenniveau

Je school beschikt via 'Mijn onderwijs' over een dataset die het mogelijk maakt een beeld te krijgen van je leerlingen in je klas of school. Heb je heel veel leerlingen die aantikken op de SES-of GOK-indicatoren, dan telt je school allicht ook heel wat leerlingen die in een gezin in armoede opgroeien.

Analyseer de schoolresultaten van de leerlingen, op basis van brede evaluatie (observatie-instrumenten) en gegevens uit leerlingvolgsystemen en koppel die gegevens aan het SES-profiel van de leerlingen. Bekijk ook het profiel van de leerlingen die spijbelen, die problematisch afwezig zijn of leerlingen die via een tuchtprocedure uitgesloten werden (worden), van de leerlingen wier schoolrekening niet (volledig) betaald wordt. Ga daarbij na of de lage SES-leerlingen niet systematisch uitvallen, of ze positief ontwikkelen, of de kloof met de andere leerlingen verkleint. Als uit die analyse blijkt dat je er niet genoeg in slaagt met die leerlingen vooruitgang te boeken, ga dan in gesprek met je collega's en het schoolbeleid.

Het beeld van de leerlingen van je school kan besproken worden tijdens de portretterende klassenraad.

Gaat het om een algemeen beeld, bespreek dan waar de school maatregelen kan nemen. Indien het om een beeld gaat van individuele leerlingen, maakt de klassenraad ondersteunende afspraken binnen een continuüm van zorg. GOK- en zorgbeleid gaan hand in hand.

Reflectie- vragen

- Onderzoek de databundel leerlingenkenmerken in 'mijn onderwijs' van je school:
 - Wie zijn onze GOK of SES-leerlingen? Welke leerlingenkenmerken spelen een rol?
 - Hoeveel leerlingen spijbelen? Hoeveel leerlingen daarvan hebben een specifiek SES-kenmerk?
 - Hoeveel leerlingen zijn problematisch afwezig? Hoeveel leerlingen daarvan hebben een specifiek SES-kenmerk?
 - Hoeveel leerlingen worden er definitief uitgesloten? Hoeveel leerlingen daarvan hebben een specifiek SES-kenmerk?
 - Hoeveel leerlingen verlaten de opleiding zonder een diploma of kwalificatie in de school?
Hoeveel leerlingen daarvan hebben specifiek SES-kenmerk?
 - Hoeveel leerlingen behalen geen getuigschrift basisonderwijs? Welk aandeel hebben leerlingen met SES-kenmerken daarin? Zie je trends over verschillende jaren?
 - Welke opmerkelijke evoluties in leerlingenaantal en samenstelling merk je?
Hoe kun je dat verklaren?
- Wat leer je uit de omgevingsanalyse van je gemeente (link naar onderwijs Vlaanderen, statistieken, gemeenterapporten), de schoolbuurt of het Lokaal Overleg Platform (LOP)?
- Analyseer het aantal B- en C-attesten en link de gegevens aan de SES van de leerling. Wat stel je vast?
- Wat leert de basofiche je over de leerling?
- Welk profiel hebben de leerlingen in de verschillende studierichtingen van de school? Zie je verbanden met hun socio-economische status?

5 Reflecteer over kansarmoede

De complexiteit van armoede en de kloof tussen de twee werelden vraagt om perspectiefwisseling en inleving. Anders kunnen we de leefwereld en zorg van kinderen die in armoede opgroeien niet zo goed begrijpen en dus niet voor de juiste aanpak zorgen. Breed én anders kijken is de boodschap. Om de kloof te kunnen zien, kijk je best eerst naar jezelf. Armoedecompetenties dragen bij tot het herkennen en omgaan met armoede en diversiteit bij je leerlingen. Om structurele drempels voor je leerlingen te verlagen (de armoedekloof en hoe ermee om te gaan) en het potentiële leervermogen van je leerlingen te versterken, daagt armoede je uit om te reflecteren over je eigen referentiekader en dat van je collega's.

Wat is er nodig om het hardnekkig fenomeen armoede in je klas te kunnen bestrijden?

5.1 Hefboom 1: ik erken armoede in mijn klas, les en school en ik herken armoede in mijn klas en omgeving

Reflectie- vragen

- Hoe open sta ik voor de armoedeproblematiek? Erken ik dat de levenssituatie/de thuissituatie/de buurt van sommige leerlingen anders is dan de mijne. Hoe ga ik daarmee om?
- In welke contexten leven de gezinnen van mijn leerlingen?
- Op welke manier toon ik aandacht voor de noden van al mijn leerlingen?
- Op welke wijze kan ik rekening houden met de noden van de thuissituatie van al mijn leerlingen?
- Welke compensatiemechanismen gebruiken mijn leerlingen? Welke zie ik en welke kunnen ingezet worden om het leren te verbeteren?
- Op welke manier tracht je verborgen of extra kosten te vermijden? Bijvoorbeeld: hoe ga ik om met het printen van taken, of met het meebrengen van (knutsel)materiaal?

5.2 Hefboom 2: ik ga in dialoog

Ik communiceer warm, verbindend en rechtuit met leerlingen en ouders. Ik werk aan vertrouwen met leerlingen, ouders (en collega's) vanuit gedeelde verantwoordelijkheid. Ik ga empathisch en sensitief om met leerlingen en hun ouders.

Reflectie- vragen

- Hoe benader ik ouders die geen contact zoeken/hebben met de school?
- Hoe toegankelijk is de school voor mensen in armoede?
- Hoe betaalbaar is het onderwijsaanbod?
- Welke taal wordt gebruikt en hoe zorgen jullie voor vertrouwen en nabijheid?
- Welke mogelijke drempels brengen we in kaart?
- Op welke manier kunnen de school en het team drempelverlagend werken?
- Hoe werk ik aan een veilig en stimulerend klimaat voor leerlingen om zichzelf te zijn. Bijvoorbeeld: zie ik bij sommige leerlingen dat armoede en pestgedrag samenhangen?

5.3 Hefboom 3: ik begeleid leerlingen om tot kwaliteitsvolle interactie te komen

Reflectie- vragen

- Hoe maak ik consequent en structureel ruimte voor dialoog, reflectiemomenten? Maak ik ruimte voor de bespreking van conflicten?
 - Welke oefenkansen zie ik of bied ik aan?
 - Voorzie ik in mogelijkheden om de kinderen en leerlingen elkaars leefwereld te leren kennen en te waarderen?
-

5.4 Hefboom 4: ik waardeer de diversiteit van mijn leerlingen en benut die in mijn onderwijspraktijk

Reflectie- vragen

- Hoe probeer ik zicht te krijgen op de veelheid van de competenties van al mijn leerlingen?
 - In welke mate bouw ik variatie in mijn klaspraktijk?
 - Hoe stimuleer ik de eigen inbreng van leerlingen?
 - Waar zijn mijn leerlingen sterk in (op school of erbuiten) en hoe laat ik dat aan bod komen in de les?
 - Bekijk ik situaties en identiteiten van mijn leerlingen vanuit verschillende perspectieven, verschillende vormen van kapitaal, de vele vormen van diversiteit (gender, geslacht, SES, etniciteit, cultuur, taal, ...)
 - Herken en waardeer de vele vormen van taal (thuis taal, dialect, sociolect, meertaligheid) die mijn leerlingen gebruiken? Dat zowel in de les als erbuiten?
 - Heb ik het onderdeel diversiteit al doorgenomen?
-

5.5 Hefboom 5: ik zie armoedebestrijding en gelijke kansen realiseren als het fundamenteel recht van kinderen en jongeren op maatschappelijke participatie en rechtvaardigheid

Reflectie- vragen

- Zie ik het als mijn missie dat kinderen en jongeren door mijn toedoen uit de cirkel van armoede geraken?
 - Welke vooroordelen heb ik over sociaal kwetsbare leerlingen? Hoe zou ik mijn verwachtingen van de prestaties van mijn leerlingen formuleren? Maak ik daarin onderscheid? Hoe ga ik om met de schuldvraag rond armoede?
 - Ken ik de missie van mijn school daarover?
 - Heb ik de bouwsteen [Kinderrechten](#) gelezen?
-

6 Een actieplan opzetten

Je kunt een actieplan opzetten voor verschillende onderwerpen en thema's in je school die allemaal een link hebben met armoedebestrijding en gelijke onderwijskansen. Voorbeelden zijn actieplannen rond ouderbetrokkenheid, gezonde voeding, kostenbeleid, werken aan het verhogen van talige interactie, sensibilisering over armoede en sociale kwetsbaarheid of één van de aspecten om het kapitaal van je leerlingen te versterken.

Een actieplan past in het beleidsplan of het schoolwerkplan. Lees hiervoor het fundament [Beleidsvoerend vermogen](#) en ook de tekst van [kijkwijzer voor het GOK-beleidsplan](#). Hierbij gebruik je de GOK-cirkel als kwaliteitsmodel.

Je vertrekt vanuit een onderzoek naar de noden en de werkpunten. Die vertaal je in doelen en actiepunten. Je stelt best een werkgroep samen die een brede afspiegeling is van de betrokkenen in je school. Als je bijvoorbeeld rond schoolkosten werkt, betrek je ouders en een medewerker van de boekhouding. Als voorbeeld vind je een actieplan rond schoolkosten.

7 Instrumenten/bronnen

Katholiek Onderwijs Vlaanderen

- [Armoede op school: Een leidraad voor een kostenbeheersend en kostenbewust schoolbeleid](#)
- Informatie over [Raamovereenkomst schoolboeken so](#)
- [Brochure: Hoe start ik een kostenbeleid op leerlingenniveau?](#)
- [Kijkwijzer voor het GOK-beleid:](#)
Dit document beschrijft bondig het kwalitatieve GOK-proces die GOK-scholen best doorlopen.
- [Een actieplan om je schoolkosten te verlagen](#)
- [Tips om de kosten voor schoolboeken te verlagen](#)
- [Welke hefboom is de school in mijn leven](#)

Andere

- Dr. Gourdin, G., Prof. Dr. Van Gorp, B., [Weg van het stigma. Hoe kunnen we anders communiceren over kinderarmoede?](#), Instituut voor Mediastudies, KU Leuven.
- Coppieters, J. (2019), *Effectieve feedback*, Leuven: Acco
- [Hoe leg je de lat hoog zonder druk te zetten](#) (www.klasse.be)
- [Welzijnszorg](#)
- [Hoe nemen we alle ouders mee?](#) ([www.vcov.be](#))
- [Checklist armoede](#) (www.klasse.be)
- [SOS schulden op school](#). *Zonder schulden op de schoolbank*, Garant, 2018.
- [Feiten en cijfers](#) (www.armoedebestrijding.be)
- *Wie is er niet als de schoolbel rinkelt? Evaluatie 2014-2015*, AGODI.

Video's

- <https://www.youtube.com/watch?v=wQwxhaardEI&feature=youtu.be>
- <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/09/12/pano-arm-vlaanderen-5-jaar-later/>
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Freedom_Writers
- https://en.wikipedia.org/wiki/The_Ron_Clark_Story

Basisonderwijs

- Communicatie met leerlingen: het kindercontact (School+visie, februari 2011).
- Feryn, S., *Zet je EF-bril op - Stimuleer de executieve functies van jouw kleuter*, Die Keure, 2019, Brugge.
- <https://www.tvooost.be/nieuws/karaktervormingsproject-in-kleuteronderwijs-in-aalst-en-ninove-wordt-verder-uitgebouwd-45510>.

Secundair onderwijs

- [Tips voor een kostenvriendelijke school](#) (STOS)
- www.aanpakschoolfacturen.be

8 Bibliografie

- Adriaenssens. (2018, 11 28). <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/11/28/peter-adriaenssens-kinderarmoede/>. Opgehaald van vrtnws.be: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/11/28/peter-adriaenssens-kinderarmoede/>
- AGODI. (2016). *Wie is er niet als de schoolbel rinkelt? Evaluatie 2014-2015*. Brussel: AGODI.
- Coppieters, J. (2019). *Effectieve feedback*. Leuven: Acco.
- Dawson & Guare. (2015). *Executieve functies bij kinderen en adolescenten*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.
- GO! ouders, KOOGO en VCOV. (2019). *Hoe nemen we alle ouders mee?* Leuven.
- Gourdin & Van Gorp. (2015, 09 01). *Weg van het stigma. Hoe kunnen we anders communiceren over kinderarmoede?* <https://www.kbs-frb.be/nl/Virtual-Library/2015/318070:KBS>. Opgehaald van <https://en.calameo.com/read/001774295e359278c6c2e?authid=QcRM14ARBjbs>
- Katholiek Onderwijs Vlaanderen. (2019). *Gids voor besturen*. Brussel: DOKO vzw.
- Kind en Gezin. (2019, 10 28). *Kindengezin.be*. Opgehaald van <https://www.kindengezin.be/cijfers-en-rapporten/cijfers/kansarmoede/>
- LISOproject. (2019, 10 28). <https://lisoproject.be/> *VerwachtingenLeerkracht*. Opgehaald van <https://lisoproject.be/> *VerwachtingenLeerkracht*
- Mullainathan & Shafir. (2013). *Schaarste, hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen*. Amsterdam: Maven Publishing.
- Nicaise & Desmet. (2008). *Gelijke kansen op school: het kan!* In D. E. Nicaise I.. Mechelen: Plantyn.
- Speybroeck et al. (2012). *The Role of Teachers' Expectations in the Association between Children's SES and Performance in Kindergarten: A Moderated Mediation Analysis*. Brussel: LISO.
- Vettenburg & Walgrave. (2009). *Maatschappelijke kwetsbaarheid op school. Welwijs*, 3-8.

